

Др ГЛИГОР СТАНОЈЕВИЋ

ОКО ЦРНОГОРСКИХ СПАХИЈА

I

Форма научног прилога не прејудицира научну истину. Понекад, прилог или полемика могу имати трајну научну вриједност, док читава књига нема друге вриједности осим библиографске. Има научника који имају неодољиву потребу да често понављају своје резултате. У посљедњем напису, искључиво полемичког карактера, дајући му форму расправе, Бранислав Бурђев на пуних 49 страница полемише са мнош, истовремено настојећи да валоризује своја ранија схватања о прошлости Црне Горе. Нека ми буде дозвољено да на полемик у одговорим полемиком, директно сучошавајући Бурђевљево и моје мишљење. И у овој полемици Бурђев покушава да докаже трајну вриједност своје докторске дисертације. Он каже: „У својој књизи Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку (Сарајево 1953) дао сам прве формулације развитака аутономије Црне Горе под турском влашћу. Касније сам у више својих радова разрадио тај проблем. Коначно сам дошао до резултата да развитак аутономије Црне Горе под турском влашћу има за подлогу развитак етнархије у Црној Гори. То сам споменуо у расправи Значај црногорског збора“.¹ Бурђев себи уписује у заслугу да је први у нашој историографији формулисао развитак аутономије Црне Горе и у својим каснијим чланцима разрадио тај проблем. Значи, нема неслагања између резултата изнијетих у својој тези и каснијих његових радова. У својој наведеној расправи Бурђев пише: „Према турској и млетачкој власти Црна Гора се у то вријеме изражава као — тако да кажем — етнархија, што условно употребљавам термин. На челу те етнархије је био владика, али је до средине XVII века

¹ Бранислав Бурђев, *Црногорске спахије*, Гласник црногорске академије наука и умјетности бр. 2, Титоград 1977, 7 у нап. 2 (—Гласник 2).

један од прерогатива који се тичу односа према турској власти имао црногорски кнез“.² Бурђев је био обавезан да објасни шта значи ријеч етнархија. У старојеврејском друштву етнарх је био судија и управљач у градовима. У вријеме турске власти на Балкану етнарх је могао бити кнез а и патријарх, управо личност која је са дозволом Турака имала право да заступа народ пред турским властима. Етнархија значи намјесништво, кнежевина, покрајина. Не постоји никаквог трага па чак ни индиција да су црногорски митрополити добијали титулу етнарха од Турака, па чак и берат од султана, како Бурђев тврди. Етнархија у Црној Гори на челу са митрополитом или спахијом неспојива је са црногорским племенским друштвом. У том друштву, са изграђеним обичајним правом, свако племе је субјект. Нема те личности у Црној Гори која може присилити племена на послушност. Иако је владика по свом положају био само духовни поглавар Црне Горе и неких сусједних крајева, по свом угледу он је био прва личност у земљи. Болица каже: „Овај прелат као митрополит у духовном погледу управља свим становницима Црне Горе. Признаје за старијега светога патријарха у Пећи“.³

Своју полемику Бурђев почиње тврђом: „Положај Црне Горе под турском влашћу, у раздобљу од успостављања турске власти (1496) до пред крај XVII вијека (1688), када Црногорци на своме збору на Цетињу збацују турску власт није био увијек исти. Однос турске власти према Црној Гори по својим одликама дијели се на три раздобља“. Први од 1496. до 1513. године, други када је Црна Гора област са филуридијским статусом у XVI вијеку и аутономија Црне Горе изражена као етнархија у XVII вијеку.⁴ У напомени бр. 1 Бурђев сматра да се моје сумње у одржавање збора на Цетињу не могу одржати и да ја сматрам „да је владика Висарион у свом писму од 8. новембра 1688. то урадио да би личну замисао поткријепио вољом народа“. Станојевићеви аргументи за такву тврђу не могу опстати“. Овдје није у питању обична Бурђевљева замјерка, него покушај да валоризује своју докторску дисертацију у којој је доказивао да су Црногорци ћутке трпјели турски јарам све до 1688. године, када су збацили турску власт. Што су Црногорци одмах послје пада под турску власт покушали да је збаци, то за Бурђева није важно. Године 1501. Црногорци су у Венецији тражили за свог господара „Саламона сина господина Бурђа Црнојевића“.⁵ Што Црногорци у доба кандијског

² Бр. Бурђев, *Значај црногорског збора у XVII вијеку (Црногорски збор)*, обичајно право и самоуправе на Балкану и у сусједним земљама, Београд 1974, 284—285.

³ Шиме Љубић, *Маријана Болице Которанина опис скадарског санџака од 1614. године*, Старине XII, 169 (—Старине XII).

⁴ Гласник 2, 7.

⁵ *Историја Црне Горе*, том 3, Титоград 1975, 21.

рата 1648. покушавају да под одређеним условима прихвате млетачку власт ни то за Бурђева није важно. Питање примања млетачке власти од стране Црногораца 1688. године остаје нејасно. Не постоји ни један извор о одржавању збора на Цетињу на коме је ријешено да се збаци турска и прихвати млетачка власт, изузев писма Владике Висариона од 8/18. новмембра 1688. у којем се каже како су Црногорци „приступили од наше добре воље испод руке турске“. Не помињу се никакви услови за прихватање млетачке власти, што је изузетак од ранијег и каснијег поступка Црногораца у сличним приликама. Зато сам изнио следећу претпоставку, а не тврдњу: „Вјероватно је владика Висарион одани млетачки пријатељ говорио у име Црне Горе, да би своју личну замисао поткријепио вољом народа“.⁶ Бурђев, међутим, осакати моју мисао како би могао побити моје аргументе. Упадљиво је да Бурђев у тексту о црногорским спахијама не помиње отпор Црногораца турској власти, што је значајније него да ли је ова или она личност била спахија.

Говорећи о стању у Црној Гори крајем XV и почетком XVI вијека Бурђев каже: „Послије бјекства Бурђа Црнојевића 1496. године из земље, приликом турског пописа Црне Горе уписана су 53 муселема и двојица спахија који, заједно са муселемима имају исту дужност као муселеми... Њихова је служба скупљање добра царског и служба на соланама“.⁷ По Бурђеву, двојица домаћих спахија су били Стефан Црнојевић и његушки кнез(војвода) Алекса Божидаровић. „Положај другог спахије — наставља Бурђев — није био исти као Стефана Црнојевића... који није био без извјесних прерогатива власти у унутрашњим односима у земљи. Он је одузео и посјео добра оних који су побјегли са Бурђем Црнојевићем. Та добра су пописивачи првог турског пописа увели у дефтер као добра која њему припадају. Према турској страни његова дужност је била као и другог спахије и као и муселема, да гарантује прикупљање добра царскога и одлажење Црногораца на сезонски рад у бившим соланама Црнојевића које су припадале султану“.⁸

У феудализму само суверени владар може присвојити или конфисковати земљу својих поданика. По османском законодавству спахија није могао одузети и запосјести земљу коју је раја држала или је припадала другим лицима. Земља и раја припадају султану. Издајак посљедње зетске владајуће лозе, милошћу Порте постао је спахија а његова функција је сведена на ранг обичног сеоског кнеза као и муселема, ситног турског измећара. Бурђев таквој личности приписује владарске прерогативе власти.

⁶ Исто, 185.

⁷ Гласник 2, 8 и у нап. 4.

⁸ Исто, 17.

На другом мјесту о истом овом питању Бурђев даје друго тумачење и каже: „Исто тако су бивша „добра бјегунаца са припадником династије Црнојевића која су постала хаса“ уведена као „хаса припадника династије Црнојевића“. То је такође јасно: припадала су тимару Стефана Црнојевића“. Још Бурђев додаје: „Одредба у канун-нами дефтера из 1523. године, која потиче из првог пописа Црне Горе, каже да су млинови Црнојевића и бјегунаца са Бурђем Црнојевићем продати и да је приход повезан са тимаром. То значи да онај који их је добио морао је дати преносну таксу и да су за њих уведене османске дажбине“.⁹ Бурђев је прво Стефану Црнојевићу приписао владарске прерогативе власти да је одузео и посјео добра оних који су побјегли са Бурђем Црнојевићем, да би неколике странице касније сам себе демантовао и казао да су млинови Црнојевића и бјегунаца са њим били продати и да онај који их је добио морао је платити преносну таксу.

По мишљењу Бурђева „турска власт је тражила ослонац у легитимитету старе власти, као што је тражила и у ослобођењу ситне властеле, баштиника оглашавајући их муселемима, слободним од пореза и дажбина“.¹⁰ Османлије нијесу признавале припадништво војничкој класи и члановима одговарајућег слоја у новоосвојеним земљама. Турци нијесу тражили ослонац у легитимитету старе власти, него су са становишта својих државних интереса приликом освајања преузимали појединце да би преко њих сигурније владали. Турци уопште нијесу држали до ауторитета старе власти. Ако би прихватили ауторитет старе власти, како би Турци успоставили своју. У новембру 1496. Порта је ултимативно захтијевала од Бурђа да дође у Цариград „или да у року три дана напусти Црну Гору“. Бурђев говори о бјекству Бурђа Црнојевића из Црне Горе, а у ствари су га Турци протјерали из земље. Исту судбину доживио је двије године касније и Стефан Црнојевић. Легитимитет Црнојевића у ствари траже Црногорци. Већ смо видјели да су Црногорци 1501. године тражили од Млечана за свог господара Саламона, сина Бурђа Црнојевића.

Оно што чуди у тексту Бр. Бурђева јесте тврђња да су Турци донијели слободу ситној властели. Освајач туђе вјере и културе руши државу и подјармљује народ, а Бурђев то оглашава за ослобођење ситне властеле.

Послије уклањана Стефана Црнојевића из Црне Горе 1498, Бурђев изводи на сцену кнеза Алексу Божидаревића и наводи податке из дневника Марина Санута. „Он се код Санута — пише Бурђев — спомиње 1503. као *conte Alesa dila Montagna Nigra*, а 1504. као *conte Aleksa vayvoda de Negussi di Montenegro*“. На основу наведених података ни један историчар не би

⁹ Исто, 13.

¹⁰ Исто, 17.

могао закључити више од тога како се та личност зове и одакле је. Бурђев, међутим, пише: „У то вријеме кнез Алекса највише саобраћа са скадарским санџакбегом Ферус-бегом, који га је примио пријатељски. Из саопштења Санута излази да је он представник Црне Горе пред турским властима. Једно вријеме се јавља као закупник царских солана и иначе доста тога предузима у вези са тим соланама... Он сам(кнез Алекса) врши ону исту дужност која је била повјерена Стефану Црнојевићу и другом спахији који је према резултатима мога истраживања био он“.¹¹

О свему овоме што Бурђев каже о кнезу Алекси Божидаревићу нема помена у Дневнику Марина Санута. Чак је побркано и то да је кнез Алекса закупник царских солана. Код Санута стоји да је Ферис-бег наредио кнезу Алекси 1503. године да узме у закуп царину испред Котора на два мјесеца за 1000 аспри.¹² Послије одласка Црнојевића субаша је управљач „негдашње државе Црнојевића“, стоји у дневнику Марина Санута. Бурђев не само што није навео ни један податак у потврду свога мишљења да је кнез Алекса представник народа пред Турцима него је и прећутао чињеницу да се баш тада помиње и турски војвода Црне Горе. Без иједног документа, па чак ни наговјештаја, Бурђев закључује: „Кнез Алекса Божидаревић не само да није легални наследник Стефана Црнојевића, него није ни наследник Стефана Црнојевића, јер је оно укинато. Он је претставник народа Црне Горе у остацима са турске стране непреовладаног двовлашћа“.¹³ Бурђев говори о двовлашћу у Црној Гори крајем XV и почетком XVI вијеку по свом личном нахођењу. Раније Бурђев је писао: „Увођењу филурицијског статуса претходило је време у којем је Црна Гора била са суженом влашћу у двовлашћу, када је на челу управе био спахија Алекса Божидаревић“.¹⁴ У чему је било то двовлашће — није јасно. Зато Бурђев пишући неколике године касније о истом проблему, једноставно укида двовлашће.

Прелазећи на питање Црногорскога збора, Бурђев цитира податак из Дневника Марина Санута који гласи: „Црногорци треба данас да сазову њихов збор, то јест да се скупе заједно и посавјетују што да раде“. Поводом помињања збора код Санута Бурђев закључује: „Није јасно шта је тај збор, да ли истога карактера као што је био зетски збор 1455. године који је изабрао за господара Стефана Црнојевића или је то већ онакав збор какав је био општи збор Црне Горе у XVII вијеку, као што се то тврди. Чак није сигурно ни то да је то збор Црне Горе. У млетачком изражавању у то вријеме као да се

¹¹ Исто, 21—22.

¹² М. Sanuto, *I Diarii*, том V, 612—613, 881.

¹³ Гласник 2, 22.

¹⁴ Бр. Бурђев, *Значај црногорског збора*, 275.

још увијек издваја Црна Гора, планинска област из 'земље Бурба Црнојевића', у бившој држави. *Quelli di Monte Negro* може, можда да значи становници те области. Мора се истаћи да турски документи не дају никаква разлога да посумњамо да Турци у то вријеме не изједначавају појмове 'земља Црна Гора' и 'Црнојевићева земља'. С обзиром на то да се у том обиму и послѣје уклањања Стефана Црнојевића очувала из државе Црнојевића наслијеђена цјелокупност 'земље Црне Горе' мислим да је то збор читаве земље, а не само њене катунске области".¹⁵

Потребно је у вези са овим извршити анализу сваке тврдње Бр. Бурђева. Са жаљењем морам констатовати да Бурђев није ни погледао текст документа из 1455. у којем је ријеч о зетском збору. У документу нема ријечи о избору Стефана Црнојевића за господара. У тексту је ријеч о уговору између Горње Зете и дужда о примању млетачке власти. Наслов документа је толико јасан да не оставља могућности за произвољна тумачења. „Уговор оних из Горње Зете са узвишеним млетачким дуждом преведен са словенског на латински (језик)". Представници 51 »*compagnie over comuni*«, окупуени у манастиру св. Николе на Врањини, изјављују да се стављају под млетачку заштиту под одређеним условима. „Господин Стефан Црноје са свим збором (*el convento*) Зете, по својој доброј вољи, без икакве силе, него са пуном вјером и срцем, ставио се под заповијешћу узвишене млетачке господе под овим условом: да имају услове које су имали у доба господина Балше... Затим да се даје и плаћа Сињорији као што се предавало и давало у доба господина Балше". Уписане су »*compagnie over comuni*«, „под којима су многа друга села која се не помињу". То значи »*compagnie over comuni*« чине више села.¹⁶

У италијанском језику *el convento* значи исто што и *congregazione, adunanza, radunamento*. Вјероватно је у оригиналу на српском језику стајала ријеч збор, али се то не може категорички тврдити. Касније, крајем XV и почетком XVI вијека, у млетачким изворима ријеч збор се често преводи са *congregazione*. У документу, поред осталих насеља, у Горњу Зету се убрајају: Хоти, Грљи, Лужани, Голубовци, Дајбабе, Бушати, Кучи, Пипери, Црмница, Бјелопавловићи, Малоншићи, Пјешивци, Никшићи итд.

О збору из 1500. године, који помиње Сануто, Бурђев сада тврди „да је то био збор читаве земље, а не само њене катунске области" и позива се на свој рад Значај Црногорског збора у XVII веку. У том раду Бурђев каже: „Уколико се тај израз (збор) односи на читаву земљу Црну Гору, земљу Бурба Црнојевића, онда може бити само ријеч о властeosком збору...

¹⁵ Гласник 2, 20.

¹⁶ Ш. Љубић, *Листине*, Загреб 1891, 67—68.

Међутим, збор који се помиње код Санута може имати другачији карактер. Млечани су у то вријеме као да разликују Црну Гору, „земљу Бурџа Црнојевића“... Код Санута „quelli di Monte Negro“ може да значи Црногорци у том смислу. У тој области су се већ били развили извјесни војнодемократски облици живота народа, па је могуће да се народ окупљао и вршио притисак када се одлучивало о рату и другим питањима у кризним ситуацијама. Могуће је, дакако, и да је такав збор народа катуну вршио притисак и на земаљски властеоски збор, нарочито у овоме случају када се захтјев Фирус-бега њих тицао¹⁷. Као што се види, Бурџев говори о двије врсте збора у Катунској нахији: један је, каже, властеоски, а други не именује али сматра да се развио из војнодемократских облика живота Катунана. Тек последице моје критике да се збор из 1500. године односи на сву Црну Гору¹⁸ или како сад Бурџев каже „збор читаве земље“, мој опонент је схватио какву је грешку написао и потрудио се да усвоји моје мишљење. Истина, мене не помиње, него се позива на свој рад.

На крају морам се осврнути на неке појединости текста Бр. Бурџева које излазе из оквира уобичајене полемике. Бурџев каже: „У духу својих схватања Станојевић тврди да Црна Гора у XVI вијеку није била под непосредном турском влашћу и да је тада била у основи у истом положају према турској власти као и у XVII вијеку“¹⁹. Умјесто да наведе мој текст, Бурџев наводи као моју тврдњу оно што ни у сну нијесам помислио.

Истина, сам Бурџев се потрудио да демантује своју горњу тврдњу. На другом мјесту мој критичар каже: „Глигор Станојевић, међутим, у трећој књизи Историје Црне Горе пише: „Увођењем три тимара само је у незнатном дијелу Црне Горе успостављен турски феудални систем. Остали Црногорци су морали имати статус филуриција. Тешко је претпоставити да су плаћали харач и давали ушур, испеце и остале дажбине поред обавеза ратовања и изван Црне Горе. Такве обавезе нијесу познате ни у једној земљи под турском влашћу у то доба“. Откуда Станојевић зна да су тада сви Црногорци имали обавезу ратовања, и то сви изван своје земље, ја не знам. Али знам да свједочанство канун-наме из 1523. није могуће порицати“²⁰. Као што је познато, омиљена Бурџевлева теза је: што не пише у дефтерима није било у историји Црне Горе.

По Бурџеву испада да сам ја просто измислио обавезу ратовања Црногораца изван своје земље или, што је још горе,

¹⁷ Бр. Бурџев, *Значај црногорског збора*, 272—273.

¹⁸ Гл. Станојевић, *Једна концепција о црногорском збору у XVII вијеку*, Цетињски музеји књ. VIII, Цетиње 1975, 50—52.

¹⁹ Гласник 2, 31.

²⁰ Исто, 11.

да сам ја то преузео од њега а нијесам га цитирао. Волио бих да Бурђев наведе податке из дефтера о ратовању Црногораца. Подаци о обавези ратовања Црногораца за рачун Турака изван своје земље објављени су прије него што се Бурђев родио. Говорећи о положају Црне Горе према Турцима прије доласка Скендер-бега на управу земље 1513. године казао сам: „Узимање Црногораца у турску војну службу изван граница Црне Горе још више их је огорчило. Сануто је забиљежио октобра 1507. године према вијестима из Котора како је Јанин-паша пошао с војском против неког побуњеника Софија (Персија). „Оне стране близу Котора све су напуштене од људи јер су пошли против Софија“.²¹ При свјетлости ових чињеница Бурђевљева инсинуација нема никаквог мјеста.

Неоправдана је и следећа Бурђевљева тврдња. „И за Г. Станојевића је све у основи исто, за вријеме Црнојевића, у XVI и XVII вијеку и у XVIII вијеку, све је то развитак племенског друштва“.²² И овај пут је Бурђев пропустио прилику да мојим ријечима докаже своју тврдњу.

II

Појава Вуја Рајчева почетком XVII вијека, који је „достављен од султана и примљен од Црногораца као орган признања аутономије Црне Горе у XVII вијеку“,²³ по Бурђеву је изузетан догађај. О Вују Рајчеву као глави читаве Црне Горе постоји један једини податак из 1614. године, који гласи: „Љуботин, под заповједништвом Вуја Рајчева, који је старјешина цијеле Црне Горе, назван спахија, зато што је добио у посјед неке (неколико) поданике из свога села“.²⁴ По Бурђеву именоване Вуја Рајчева за спахију значи „увођење новог положаја“.²⁵ Неколике године раније у Црној Гори се помиње један други спахија, кнез Цетиња и његов син Марко. По мишљењу Бурђева, Јован Ердељановић је „утврдио да је и овдје ријеч о Вују Рајчеву, јер је он према народном предању, имао сина Марка, и да ја нијесам уважио ову оправдану примједбу.“²⁶ Овдје ћу навести све податке о Вују Рајчеву кнезу Цетиња, или како Бурђев мисли спахији Вују са Љуботиња. Которски провидур Морозини пише 13. октобра 1609. године: „Раније сам створио пријатеља од спахије Вуја, кнеза Цетиња из Црне Горе и Марка, његовог сина. Казао сам реченоме Марку да би ми

²¹ *Историја Црне Горе*, књ. 3, 25.

²² Гласник 2, 27.

²³ Исто, 10.

²⁴ Бранислав Бурђев, *Црногорске спахије*, Гласник Црногорске академије наука и умјетности бр. 3, Титоград 1981, 18, (Гласник 3).

²⁵ Старине XII, 169.

²⁶ Гласник 3, 7.

било драго када би ми јавио о плановима реченог санџакбега који се тада налазио недалеко одавде. Он (Марко) ми је писао да не може удовољити мојој жељи зато што санџакбег преко шпијуна прати сваки покрет у Црној Гори и ја се морам пазити пошто су Турци по правилу лажни... Прије одласка санџакбега“ — наставља Морозини — „Марко је дошао да ме нађе и казао ми да га је тада садџакбег позвао и затражио да му се придружи са својим људима, којих има 150, које он (Марко) купи, једнога од куће. И пошто се он (Марко) показао спреман да испуни његов захтјев чим се врати кући и заврши окупљање, санџакбег ће га одмах позвати да крене и учествује у пљачкању побуњеника. Послије тога санџакбег намјерава да опљачка Паштровиће. Ипак се санџакбег задовољио да Марко скупи мало људи, дјечака и стоке у знак врховне власти (dominio) коју има над оним мјестом, пошто је његов тимар уписан у скадарски санџакат, и ставио му је до знања да ће доћи у Црну Гору... Марко, пошто се вратио од санџакбега, стигао је кући, сазвао је збор, што значи скуп његових људи и саопштио им договор са санџакбегом. Они су одлучили да ни на један начин не дозволе пролаз санџакбегу у Црну Гору, сумњајући да када би дошао, опљачкао би их, зато што га раније нијесу послушали, када је од њих захтијевао да иду против побуњеника“.²⁷ Из документа јасно проистиче да се ради о једној кнежини, па било Цетиње или Љуботињ. Да је у питању Марко, син Вуја Рајчева са Љуботиња, он би, како мисли Бурђев, говорио у име цијеле Црне Горе, а не једне кнежине. У документу јасно и недвосмислено стоји да је спахија сазвао збор своје кнежине која броји 150 ратника. И поред јасног садржаја документа Бурђев закључује: „Спахија је сазвао црногорски збор, који је ријешило да не допусти санџакбегу да дође у Црну Гору, јер су се Црногорци бојали да им се не освети, што нијесу хтјели учествовати у походу против побуњених Брђана“.²⁸ Бурђев чак говори о општем црногорском збору иако у документу јасно стоји да је кнез Марко сазвао збор своје кнежине, која је давала 150 бораца, док је Црна Гора давала око 2000 ратника, како стоји у савременим документима. Ако се сазивање збора односи на Љуботињ, како Бурђев тврди, утолико горе за његову тезу о династији спахија у Црној Гори, прве половине XVII вијека. Међутим, њему је било потребно да елиминише спахију кнеза Цетиња, јер цијелу своју концепцију о аутономији Црне Горе везује за спахију Вуја Рајчева са Љуботиња. Ако се све ово односи на Вуја Рајчева са Љуботиња, испада да његове компетенције нијесу веће од надлежности кнеза. Из заблуде да је спахија сазвао црногорски збор, потекле су све невоље. Чак и уговор о преносу млетачке

²⁷ Исто, 8.

²⁸ Ј. Томић, Глас 68, 58—59, у нап. 105, 106, 107.

дипломатске поште преко Црне Горе из 1609. године Бурђев посматра са становишта јачања улоге спахије. „Раније, 1578. године — пише Бурђев — Млечанима су тај пут гарантовала три кнеза из Црне Горе и добијали по педесет талира сваки од њих. Упорјебењем те двије чињенице указују да је територија Црне Горе била јединственија у вријеме Вуја Рајчева него 1578. године када још није постојао положај спахије „главе све Црне Горе“.²⁹ Са Вујом Рајчевим завршава се предисторија, а почиње историја Црне Горе! Из уговора о преносу млетачке дипломатске поште преко Црне Горе не може се закључивати о унутрашњем политичком стању у земљи. По мојој оцјени, заснованој на чињеницама, баш тада запажају се први знаци подвајања Црне Горе између Млечана и Турака. Баш тада Турци угрожавају аутономију Црне Горе. Црногорци у одбрани од Турака очекују помоћ од Млечана. Турци пријете упадом у земљу. Када је 1613. године турска војска од 3000 људи дошла на границу Црне Горе, по интерпретацији Бурђева, догађаји су се одвијали на сљедећи начин. „Одмах се састао збор свих главара Црне Горе (*consiglio tutti gli capi del Monte*) да организују одбрану и прикупе људе који ће поћи на границу на Морачу, да спријече да је санџакбег пређе. Збор главара је ријешо, међутим, да санџакбега умири, на тај начин што ће му се дати извјесна сума новца. Када се са том одлуком изишло пред народ прво су неки појединци, па затим „сиротиња“ повикали да не могу платити. Тада је донесена одлука, па су послати људи на Морачу да буду стража и да се супротставе прелазу санџакбегове војске преко Мораче. Санџакбези нису прешли Морачу него су само преко чауша упућивали пријетње. Када су се нека села на граници поколебала, Црногорци су донијели одлуку да плате данак. Тиме је сукоб окончан“.³⁰ Вриједно је навести раније Бурђевљево мишљење о том истом догађају. „Мислим — каже Бурђев — да је ово доказано да се свједочанство млетачког уходе из 1613. године може односити на „сав“ црногорски збор. Израз сиротиња може само значити народ на збору“.³¹ Када сам у критици показао да се ради о скупу главара Црне Горе, Бурђев је усвојио моје мишљење, али га је приказао као своје. Догађаје из 1613. године Бурђев је представио друкчије него што стоји у документу на који се позива. У извору стоји: На пријетњу Турака да ће упасти у Црну Гору преко Мораче „одмах се покупише у вијеће све старјешине Црне Горе и одлучише да скупе људе и да их пошаљу на обалу Мораче да би спријечили пролаз реченом санџакбегу и његовој војсци. Речене старјешине су хтјеле да се упути нешто новца, али појединци и сиротиња повикаше да

²⁹ Гласник 3, 9.

³⁰ Исто, 8.

³¹ Исто, 10.

неће дати нимало новца. На крају је објављен проглас да буде спремно 6000 људи на броју и да 100 буде на обали Мораче на стражи, да се потопе све барке или зополи, како се зову, да би се паши спријечила погодност пролаза“.³² Бурђев тврди да је збор главара одлучио да се санџакбегу упути извјесна сума новца и када се са том одлуком изашло пред народ „сиротиња“ је повикала да не може да плати. Тада је донесена друга одлука па су послати људи на Морачу да буду стража. Све супротно од онога што Бурђев ишчитава из извора. У извору стоји да је издат проглас да буде спремно 6000 људи а сто да се упути на обалу Мораче. По мојем излагању догађаји су се даље развијали тако да су Црногорци на толике пријетње Турака попустили и исплатили 1500 талира санџакбеговима. Правни узрок овако колебљивог држања Црногораца била је издаја првог црногорског главара „који се споразумно са санџакбеговима да сакрије привилегије које је земљи дао султан“. Тако је Вујо Рајчев разбио јединство црногорских племена. Став главара цијеле Црне Горе „показује да је он био доиста турски човјек и да је радио на штету интереса народа. Такав старјешина којег су Турци наметнули једном демократско-племенском друштву, није ни могао имати ауторитета“.³³ На ово моје излагање Бурђев примјећује како ја немам ништа друго да кажем о држању Вуја Рајчева него да је починио издају и разбио јединство Црногораца. На крају Бурђев закључује: „Спахија Вујо је једноставно турски човјек“.³⁴ Ако је Вујо Рајчев турски човјек, како тврдим и ја и Бурђев, онда је тиме све речено. Бурђеву није ништа сметало да неколико страница касније напише да је „спахија постављен од султана и примљен од Црногораца као орган признања аутономије Црне Горе у XVII вијеку“.³⁵ По Бурђеву, Црногорци прихватају турског човјека, издајника народа, као рођеног племеника и органа аутономије. Бурђев се доста намучио и још више непотребно писао да утврди када је Вујо Рајчев са Љуботиња постао спахија и дошао до закључка да је Вујо именован „главом“ Црне Горе 1609. године.³⁶ То за историју Црне Горе нема никаквог значаја. За сада се поуздано зна да се Вујо Рајчев помиње као спахија 1609. године.³⁷

Црногорске повластице у ово вријеме Бурђев искључиво везује за име спахије Вуја Рајчева и тврди да је докуменат о повластицама чувао он. „То значи да је тај докуменат — наставља Бурђев — био берат издат Вују Рајчеву који се именује

³² Бр. Бурђев, *О црногорском збору у првој половини XVII века*, Годишњак XIII, Сарајево 1962, 341—342.

³³ Ј. Томић, Глас 68, 65.

³⁴ *Историја Црне Горе*, књ. 3, 101.

³⁵ Гласник 3, 10.

³⁶ Исто, 10.

³⁷ Исто, 20.

црногорским спахијом“.³⁸ Црногорске повластице су биле општепознате. О њима говоре млетачке писмоноше и други. Управо све што знамо о њима потиче из саслушања Матије Франческа из Бара и тројице млетачких писмоноша, а не из некаквог берата.³⁹

Вриједно је навести још једну чињеницу. У вријеме црногорско-турске затегнутости 1613. године скадарски санџакбег Балићевић обраћа се црногорским кнезовима са пријетњом да ће напасти Црну Гору ако му не исплате дужни трибут. „Чим је примљена вијест кнезови су му одговорили да га нинаједан начин не признају и неће му дати никакав трибут“.⁴⁰ Тада је баш била прилика да се скадарски санџакбег обрати глави цијеле Црне Горе. Међутим, он се обраћа кнезовима као представницима самоуправних кнежина и племена. Бурђев сматра да је Вујо Рајчев „народни главар са титулом спахије“.⁴¹ Никоје неће бити јасно како спахија Вујо Рајчев, припадник турске феудалне класе, постаје представник народа, па чак и оног дијела својих сељана које је милошћу Порте добио у посјед. На другом мјесту Бурђев каже да је Црна Гора у XVII вијеку „имала спахије као представнике народа“.⁴²

Казао сам за Вуја Рајчева да као спахија није имао обавезу да ратује изван Црне Горе. Бурђев побија моје мишљење тврдећи да су Црногорци били обавезни да иду у рат изван својих граница када их позове сераскјер именован од стране султана и да спахија има исте обавезе као и остали Црногорци.⁴³ Бурђев мисли да нема никаквих свједочанстава за моју тврђњу о ратним обавезама спахије. Оваје морам навести директно свједочанство, изјаву Матије Франческа из Бара с краја 1613. године, у којој се каже: „Додајући да се све то догодило као ратно лукавство спахије Вуја Рајчева, кнеза Црне Горе, који се споразумио са санџакбеговима да сакрије привилегије, које је овој земљи дао султан да не дају данак, нити примају ниједног санџакбега, који не долази са изричитим наређењем Порте и да их не присиљавају да ратују изван своје земље“.⁴⁴ У документу је јасно казано да Црногорци одбијају да иду у рат изван своје земље, без обзира на то ко их позива. Обавезе Црногораца према Турцима су да на име данка плаћају један дукат годишње и да раде на соланама. Ако би, поред ових обавеза, још морали да на сваки позив сераскјера иду у рат изван своје земље, онда би положај Црногораца био тежи него да су били директно потчињени турском феудализму.

³⁸ Историјски записи, књ. XV, 354.

³⁹ Гласник, 3, 11.

⁴⁰ Ј. Томић, Глас 68, 65, 68. у нап. 120 и 124.

⁴¹ Исто, 65 у нап. 120.

⁴² Гласник 3, 21.

⁴³ Исто, 20.

⁴⁴ Исто, 23.

О проблему шта је значило именовање Вуја Рајчева за главу Црне Горе Бурђев и ја имамо сасвим опречна мишљења. По мојој оцјени то је био покушај Турака да створе противтежу племенима Катунске нахије. Бурђев признаје да постоји подвојеност између изразито катунских и осталих области Црне Горе. „Али она је више долазила до изражаја раније него у вријеме када се развија етнархија у Црној Гори, а то је прва половина XVII вијека“.⁴⁵ За овакву тврдњу Бурђев не наводи ни један податак, а не може га навести ни један историчар, пошто таква документа нијесу позната.

Бурђев налази противурјечност између мог писања да је појава Вуја Рајчева покушај Турака да створе противтежу племенима Катунске нахије и тврдње да се Црна Гора почетком XVII вијека „појављује као чврсто обједињена земља са посебним правима и обавезама“.⁴⁶ Прве деценије XVII вијека Црногорци пружају жесток отпор Турцима у одбрани свијих привилегија. Све до 1613. године, до појаве Вуја Рајчева, Турци нијесу успјели да скрше отпор Црногораца. Тек када је Вујо Рајчев као турски човјек починио издају, Турцима је пошло за руком да развију Црногорце и остваре неке своје замисли према њима. По резонувању Бурђевога „именовање Вуја Рајчева за црногорског спахију је у првом реду признавање аутономије од стране султана. И берат који је добио Вујо Рајчев садржи управо ту повластицу“.⁴⁷ Нигдје у историјским изворима нема помена да је именовање Вуја Рајчева за спахију везано за признавање црногорске аутономије од стране султана. То је лична импресија Бр. Бурђевога. По њему „купљење царског добра било је повјерено спахији“.⁴⁸ И ова тврдња није оправдана. По правилу царски порез су купили харачари, врло ријетко Црногорци под надзором кадије. У једном млетачком извору из 1647. године каже се: „Овом земљом (Црном Гором) је управљао кадија ил судија који је упућиван из Цариграда“.⁴⁹ Колико Бурђев није у праву види се из следеће чињенице. Он каже: „Црногорски главари са спахијом на челу, били су одговорни за долазак Црногораца на рад у султановим соланама у Грбљу и за чување тих солана“.⁵⁰ За ову тврдњу Бурђев се позива на мој рад Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку и цитира страну 372. На наведеној страници уопште се не помиње тадашњи спахија Мартин. То га Бурђев ставља на чело црногорских главара да би био изнад свих Црногораца. Он приписује спахији да је „могао сазвати главаре у збор, када се

⁴⁵ Ј. Томић, Глас 68, 68 у нап. 124.

⁴⁶ Гласник 3, 14.

⁴⁷ Исто, 15.

⁴⁸ Исто, 22.

⁴⁹ Исто, 21.

⁵⁰ Грга Новак, *Млетачка унутства и извјештаји*, том VII, Загреб 1972, 252.

радило о питањима плаћања данка и о захтјевима турских власти да Црногорци учествују у војном походу“ и да је „спахијин углед већи од владичиног“.⁵¹ И ова његова тврђња заснива се на предубјеђењу и погрешно схваћеним изворима.

Сматрам за потребно да одговорим на још неке примједбе Бр. Бурђева које су карактеристичне за његов метод. Бурђев тврди да до краја XVI вијека Црна Гора није плаћала султану порез одсјеком. „Има међутим — наставља Бурђев — непосредне потврде да су 1654. године, два Црногорца, у пратњи црногорског кадије, донијели харач у Цариград“.⁵² Поводом овог податка ја сам казао: „На основу начина скупљања и предавања харача не може се закључивати о карактеру аутономије Црне Горе“.⁵³ Бурђев се над тим ишчуђава и каже: „Да плаћање харача одсјеком и повластица да га сами Црногорци преко својих представника доносе изравно у Цариград, што је било у XVII вијеку, није успостављање веће аутономије, заиста је тврђња која мора човјека запањити“.⁵⁴ На све ове ријечи Бр. Бурђева морам себе цитирати. „Которски провидур Николо Калигери писао је почетком августа 1666. како су Мајињани још од 1647. године потчињени Венецији, али у духовном погледу зависе од цетињског владике који је „поданик и завистан од турске тираније, која их врло много угњетава, а нарочито у узимању трибута, који исти владика утјерује да би га предао турским управљачима“. Ово преношење купљења харача на црногорског владика не може се сматрати повећањем повластица Црне Горе већ тежња Турака да узимањем владике на одговорност за харач лакше и сигурније прикупе дажбине које Црногорци нијесу радо давали“. Слично каже и которски провидур Бакомо Лоредан, који 1669. године пише да се у случају потребе не може очекивати оружана помоћ Црногораца „пошто су измијешани са Турцима(муслиманима) и обавезни на покорност њиховим командантима који их чешће подвргавају великом опорезивању и другим оптерећењима“.⁵⁵ Иако је Бурђев пажљиво прочитао овај текст, он га не цитира. Да је то урадио, његова шема да у XVI вијеку харачари скупљају царски доходак а у XVII вијеку Црногорци плаћају порез одсјеком и сами га предају преко својих представника, показала би се неодрживом. Податак који је Бурђев навео из мојег рада један је једини за цио XVII вијек. Много више има података да су у XVII вијеку турски харачари утјеривали царски порез. Највише има докумената о претјераном опорезивању и другим видовима пљачке.

⁵¹ Гласник 3, 24.

⁵² Исто, 24.

⁵³ Исто, 22.

⁵⁴ Исто, 22.

⁵⁵ Исто, 22.

Бурђев је представци црногорских главара из 1648. непотребно посветио скоро четири странице. Он се чак обрачунава са мојим схватањем о црногорском војводи у XVI вијеку изнијетим у раду Црна Гора у доба кандијског рата, објављеном 1953. године, од чега сам ја одустао, како истиче сам Бурђев. Говорећи о настанку представке Бурђев је запао у велике тешкоће. Он ми пребацује да ја још увијек тврдим „да је представка била написана на српском језику и да је као таква предата а послњје преведена на италијански. Међутим — наставља Бурђев — јасно је да је Висарион Колиновић овјерио италијански текст, да је предата представка на талијанском, јер је на посебном листу на којем је начињен превод само овјера преведена. Тај посебни лист је писан од друге руке него италијански текст представке“.⁵⁶ На другом мјесту Бурђев тврди да је под утицајем Вука Орландића „израђена представка на италијанском коју је потписао владика Висарион на српском, у име кнезов и свега поштованог збора црногорског“.⁵⁷ Не баш тако давно Бурђев је казао „да је италијански текст тога документа превод са српског језика“.⁵⁸ Сада без икаквог новог документа Бурђев тврди да је представка написана на италијанском језику. Доказ за ту тврђњу је посебни лист на којем пише: »copia di quanto è stato tradotto di lingua serviana in italiana nelli capitoli di quelli di Montenegro«, што у преводу значи: „копија онога што је преведено са српског на италијански језик у капитулама оних из Црне Горе“. Бурђев наставља: „Послије тога заиста долази само превод овјере коју је начинио владика Висарион и попис присутних приликом предаје“.⁵⁹ Бурђев сматра да се ријеч copia превода са српског односи само на потпис владике Висариона. Ако би тако било, како онда разумјети текст „копија онога што је преведено са српског на италијански језик у капитулама оних из Црне Горе“. Capitolo значи: глава, поглавље, члан, тачка итд. Представка црногорских главара садржи осам капитула, а овјера владике Висариона ниједну. Према томе, представка црногорских главара је била написана на српском језику па по доласку владике Висариона и главара у Будву преведена на италијански. Уосталом, да је оригинал писан на италијанском језику, како би владика и главари разумјели њен садржај. Сагласност главара у једном овако важном питању није постигнута за неколико сати. О томе се сигурно дуже расправљало. Што је превод представке на италијанском овјерио само владика Висарион, и то на српском језику, то би упућивало на закључак да је владика

⁵⁶ *Историја Црне Горе*, књ. 3, 144—146.

⁵⁷ *Гласник*, 26—27.

⁵⁸ Бр. Бурђев, *О црногорском збору у првој половини XVII вијека*, 366.

⁵⁹ *Гласник* 3, 27.

прва личност у земљи, да је знао италијански и да су главари имали повјерење у њега, увјерени да митрополит не би потписао ни један документ који би био супротан интересима Црногораца.

Овај чланак сам написао увјерен да изазов Бр. Бурђева није могао остати без одговора и да су његова резонувања о црногорским спахијама без ослона на историјске изворе. Бурђева није тешко оповрћи. Довољно је упоредити историјске изворе са његовим препричавањем и одмах утврдити истину.